

شراب آسمانی

(تأویل در نگاه مولوی)

عبدالوهاب شاهرودی

عضو هیأت علمی دانشگاه تربیت معلم

وسقاهم ربهم شراباً طهوراً

(قرآن کریم)

چکیده:

تأویل^۱، شیوه‌ای کهن در تفسیر متون مقدس^۲ است که سابقه آن به حماسه "ایلیاد و ادیسه"^۳ بر می‌گردد. در میان مسلمانان، این روش، نخست در تأویل حروف مقطعه^۴ رخ نمود و آن گاه فرقه‌های گوناگون مانند معتزله، باطنه، اخوان الصفا، فلاسفه، حروفیه، عرفان و ... به تأویل «قرآن» و حدیث دست زدند. در عرفان، عروج از لفظ به معنا و سیر صعودی از عبارت به اشارت تأویل نام دارد که مبنای آن انسان است که با تحول و ارتقای وجودی به ادراک حقایق در هر مرتبه نائل می‌شود. مولانا در «مثنوی شریف» - که تفسیری عارفانه به شمار می‌رود - فراوان دست به تأویل می‌زند؛ روش او جمع بین ظاهر و باطن است. او الفاظ را به معنای حقيقی خود می‌گیرد که البته این جز با شهود باطنی و رؤیت درونی^۵ به دست نمی‌آید. او این معنا را با تمثیلهای متعدد و متنوع و دل‌انگیز به تصویر می‌کشد.

1. Hermeneutics.

2. Sacred.

3. Illiad and Odyssey.

4. Detached Letters.

5. Illumination.

کلید واژه‌ها: تأویل، قرآن‌کریم، تجربه، باطن، اشارت، تمثیل، تعبیر، ظاهر، عبارت.

تأویل شیوه‌ای کهن و باسابقه است که ریشه در باور به تقدس متن دارد و در واقع به نوعی محدود کردن دو جهان (بیرونی و درونی) به متن می‌باشد و بر این اندیشه استوار است که حروف نوشتاری حامل رمزهای بنیادین و نامکشوف است.

واژه یونانی هرمیا -برگرفته از نام هرمس^۱ - ناظر به این باور است که هرمس رسول ز پیام آور خدایان است و گاه خدای آفریننده زبان و گفتار می‌باشد. او هم پیام آور است و هم تأویل‌گر؛ سپس تأویل در ادوار بعد به تمام متون در اندیشه بشری راه یافت^۲ (نصر، ص ۶۱).

سابقه تأویل به یونانیان و حمامه "ایلیاد و اودیسه" - و این بحث که آیا این اثر، افسانه است یا حقیقت - بر می‌گردد و سپس در عصر بلوغ اندیشه در یونان به افلاطون و آنگاه به اصحاب فیلون - در تفسیر تورات و اصولاً احبار - در می‌پیوندد و در ادوار بعد نزد فرقه‌های زندیک مجووس - در تفسیر اوستا - این شیوه به چشم می‌خورد. ناصرخسرو (دیوان اشعار، ۶۶) تأویل را به یوشیع بن نون نسبت می‌دهد و می‌گوید:

تأویل را طلب که جهودان را
این قول، پند یوشیع بن نون است

در میان مسلمانان، نخست این معنا با تأویلهایی که در قرن اول هجری از حروف مقطوعه نموده‌اند^۳ پدیدار شد و در دنباله با پیدایش فرق و مذاهب گسترش یافت. جهمیه

۱. هرمس در قرون وسطی نزد مسیحیان، مسلمانان و یهودیان، بانی و پایه‌گذار علم و حکمت به شمار می‌رود و در عصر رنسانس نیز بسیاری از فلاسفه و دانشمندان نامی هرمس را مشعendar دانش و خرد دانسته‌اند.

۲. او همان کلام الهی و صاحب ذکر مقدس بود که رهبر انسان به وصال حقیقت می‌باشد (احمدی، ۴۹۹ - ۵۰۹).

۳. این اندیشه در مورد حروف مقطوعه در قرون اولیه - و حتی تا به امروز - وجود داشته است که آن را آیه‌ای دانسته‌اند که کسی معنای آن را نداند و آیه متشابه را نیز آیه‌ای برشمرده‌اند که مفهوم روشنی ندارد و با این تطبیق، متشابه را تنها حروف مقطوعه دانسته‌اند و سپس تنها حروف مقطوعه (متشابه) را واجد تأویل دانسته‌اند که البته با اندیشه قرآنی، همخوانی ندارد، چرا که اولاً تمام قرآن‌کریم حامل تأویل است نه

برای فرار از تجسسیم؛ معتزله برای دوری از قول به جبر، رؤیت و امور دیگر؛ باطنیه در آثاری چون: کشف المحبوب، خوان الاخوان، جامع الحكمتین، و زاد المسافرین؛ و اخوان الصفا در جهت تأثیف بین عقل و وحی و سازگاری خرد و دین، به تأویل آیات و احادیث پرداخته‌اند. حتی کسانی مانند ابوالحسن اشعری و احمد حنبل - که حدیث‌گرا و ضد تأویل‌اند - نیز در موارد ضرورت تمسک به تأویل را تصدیق کرده‌اند. غزالی و بسیاری از مفسران نیز در پاره‌ای از مسائل، تأویل را یگانه راه حل شناخته‌اند و البته حشویه و ظاهریه از تأویل ابا داشته‌اند و ابن تیمیه کسانی را که به تأویل پیردادند در ردیف قرامطه باطنیه، صابئین و فلاسفه شمرده است. ابن قدامه حنبلی نیز کتابی در ذم التأویل نگاشته است (زرین کوب، ارزش میراث صوفیه، ۱۲۱).

صوفیه نیز همانند باطنیه و اخوان الصفا در بسیاری موارد به تأویل پرداخته‌اند و تأویل قدمای آنان در باب آیات در آثار آنان به چشم می‌خورد و نیز در تفسیر احادیث قدسی و نبوی و تبیین شطحیات مشایخ.

در نهضت حروفیه، هر حرف نماد یا رمزی است بیانگر ارزشی ویژه؛ ابن عربی نیز ۲۸ حرف الفبای قرآن مجید و کلام محمدیه را کامل دانسته است و هر حرف را با یکی از اعیان ثابته در اندیشه خود همخوان می‌بیند و بدین سان کلام قدسی را زبانی می‌داند که تمام ترکیبات ۲۸ حرف را در بر می‌گیرد.

ملاصدرا، حروف رمزی قرآن را هدیه پروردگار به اهل اشارت می‌داند که در این جهان معنای آن دانستنی نیست، اما در آن جهان، این حروف به هم پیوسته، از هم جدا می‌گردد، زیرا آن روز روز جدابی و تمیز می‌باشد.

تأویل‌گرایی در عرفان به اوچ خود می‌رسد. در عرفان تکرار حوادث عالم اعلا در دنیای خاکی، بحثی آشناست، و عارفان هماره میان ماده و معنا، واژه و استعاره، متن و تفسیر، تعبیر و تجربه و قال و حال و... تمایز و فاصله می‌دیدند و در اندیشه پر کردن این

←
متشابه (اعراف، ۳۵، یونس، ۳۹)؛ ثانیاً: در قرآن کریم، متشابه در برابر محکم است که از مقوله الفاظ است نه حروف؛ و حروف مقطوعه نه محکم‌اند و نه متشابه؛ ثالثاً: متشابه و حروف مقطعه هر دو دارای معنا هستند و به معنای مبهم نیستند.

رخنه بودند. در عرفان - که اساس آن بر تجربه استوار است - تجارب عرفانی منتقل می‌گردند و از معنا به لفظ تنزل می‌یابند و از قلمرو حضور به ساحت حصول می‌رسند و در جامه زیان ظاهر می‌شوند و سپس در مرحله‌ای دیگر الفاظ نازل شده به شرح و تفسیر در می‌آیند. عروج از لفظ به معنا و سیر صعودی از عبارت به اشارت را تأویل گویند.^۱ مبنای ملتقا در این سیر، انسان است (چه بر اساس دیدگاه عارفان، که انسان را مظہر جامع اسم الله می‌دانند، و چه بر پایه اندیشه فیلسوفان، که مراتب و درجات عقل نظری را ملاک می‌گیرند) از معنا به لفظ باشد یا از لفظ به معنا.

مولانا و تأویل

کوزه می‌بینی و لیکن آن شراب روی ننماید به چشم ناصواب زیرینای تفسیری عارفان بر تأویل استوار است. آنان معنای ظاهري لفظ را به عنوان تشبيه و تمثيل می‌دانند که برای تقریب به ذهن خواننده، صورت پذيرفته است، و این خود با ملازمه، راهنمای معنای بعدی می‌گردد و تا آنجا که کمالات وجود بشر در مرتبه صعود امکان دهد، این معنا اوچ می‌گیرد، و از این رو تأویل متعدد می‌گردد و بی کرانه. حافظ (دیوان، ۱۸۳) فرماید:

هر مرغ فکر کز سر شاخ سخن بجست بازش زطره تو به مضراب می‌زدم
هرچه پرنده اندیشه - با ارتقای وجودی آدمی - اوچ بگیرد، تأویل نیز عمیق‌تر می‌گردد
و از این رو مراتب تأویل با مراتب فهم - که آن هم با گشودن حواس باطنی رخ می‌نماید -
متعدد می‌شود. مولانا، خداوندگار عرفان، این حقیقت را در مشتوى، در تمثيل تسلی

۱. در این مرحله است که زیان دینی سمبلیک می‌گردد، اسطوره‌ها رخ می‌نماید و تأویل در ساحت زبان دینی وارد می‌گردد (تعییر تجربه‌ها و تأویل تعییرها) و از این جاست که عده‌ای زبان دین را زبان مرغان یا زبان مرغاییان دانسته‌اند و صد ایتنه به قول ناصر خسرو (ص ۳۲۱):

بسیاموزی آنگه زیان‌های مرغان	چو جانت قوی شد به ایمان و حکمت
که گفتند ازین پیشتر با سلیمان	بگویند با تو همه مور و مرغان

و به قول مولانا (دفتر دوم، ص ۲۰۷):

بحر می‌داند زبان ما تمام	ما همه مرغاییانم ای غلام
در سلیمان تا ابد داریم سیر	پس سلیمان بحر آمد ما چو طیر

مجنون (دفتر پنجم، ص ۵۲۸) چنین بیان می‌دارد:

حقایق و معانی چون شرابهای آسمانی گونه‌گون هستند، لیکن کوزه و ظرف یکی است (الفاظ)، و این معانی از رهگذر الفاظ رخ می‌نمایند و این بدان سبب است تا بدانی که معانی از عالم غیب است و الفاظ از عالم شهادت و این جهانی است و کوزه بر همگان عیان است و معانی بس نهان؛ لیکن از نگاه و دیده آنان که با ورای الفاظ سر و کاری ندارند، نهان است و بر محram اسرار - که از عبارات به اشارات راه می‌برند - آشکار:

گونه گونه شربت و کوزه یکی   تا نماند در می غیبات شکی

باده از غیب است کوزه زین جهان   کوزه پیدا باده در وی بس نهان

بس نهان از دیده نامحرمان   لیک بر محرم هویدا و عیان

این همان حقیقت است که در قرآن کریم آمده است که:

«انه لقرآن کریم * فی کتاب مکنون *لایمسه الالمطهرون * تنزیل من رب العالمین»

(الواقعة، ۷۷-۸۰).

و صد البته باده غیبی و شراب طرب افزای معانی، آنگاه همچون باران آسمان بر جان انسان فرو می‌ریزد که عنایت حق، حواس باطنی را به روی آدمی بگشاید و از این رهگذر آدمی را به دیدار بکشاند که:

فرق آنگه باشد از حق و مجاز   که کند کحل عنایت چشم باز...

گفت یزدان که: تریهم ینظرون   نقش حمام‌اند هم لا یبصرون

مولانا در مثنوی شریف - که به سبب تنوع و کثرت و وفور اخذ و نقل آیات قرآنی و احادیث نبوی می‌توان آن را تفسیری صوفیانه (زرین‌کوب، بحر در کوزه،^۴) تلقی کرد - به اعتباری با تأویل موافق است و به اعتباری مخالف. او در مثنوی با معتزله، فلاسفه، باطنیه و اخوان‌الصفا - که دستی گشاده در تأویل گرایی دارند - مخالف است و از آنان با تعابیری چون: ارباب وهم، ارباب عقول و اصحاب عقل جزئی و... یاد می‌نماید و بر آن است که تأویل‌گرایان چون به ادراک مراتب مافوق نرسیده‌اند به تأویل دست می‌زنند. او سه منشأ برای تأویل قائل است:

۱. زبان شناسانه، و آن درک ناقص از رابطه زبان و معناست که اگر فرد بتواند درک جدیدی از این رابطه به دست آورد، به یک معنا به تأویل مطلوب رسیده است. عارفان

هماره از تنگنای زبان نالیده‌اند^۱ و آدمیان را دعوت به قلمرو عیان نموده‌اند - که همان عالم جان است - مولانا حدیث «اغتنموا برد الربيع» را زبان شناسانه می‌داند (دفتر اول، ۸۵) و می‌فرماید:

گفت پیغمبر ز سرمای بهار
تَنْ مِسْوَانِيدْ يَارَانْ زِيَّنَهار...
راویان این را به ظاهر برده‌اند
هُمْ بِرَأْنَ صُورَتْ قَنَاعَتْ كَرْدَهَانَد....
آن خزان نزد خدا نفس و هواست
عَقْلُ و جَانْ هَمَجُونْ بَهَارَتْ و تَقَاسَتْ...
پس به تأویل این بود کانفاس پاک
چُونْ بَهَارَتْ و حَيَاةَ بَرْگَ و تَاكْ
او در این تمثیل، بدون نفی ظاهر به تأویل دست می‌زند و بین ظاهر و باطن جمع
می‌کند.

۲. روانشناسانه، و آن تأویل امور به سبب مسائل درونی و روانی می‌باشد؛ مثلاً‌گاه آدمی برای رفع تکلیف به تأویل پناه می‌برد. مولانا داستان آدم و گندم را از این مقوله می‌داند که آدم در برابر نهی خداوند به تأویل دچار گردید - و البته خوردن آدم هم به قضای الهی بود - او در این زمینه (دفتر اول، ۳۶) می‌گوید:

کی عجب نهی از پی تحريم بود
یا به تأویلی بدو توهیم بود
در دلش تأویل چون ترجیح یافت
طبع در حیرت سوی گندم شتافت
مولانا تمثیل جف القلم را - که آدمی از روی سستی به تقدیر روی می‌نهد - از این نوع
می‌داند (دفتر پنجم، ۵۲۴) و می‌فرماید:

همچنین تأویل قد جف القلم
به ر تحریض است بر شغل امم
کثر روی جف القلم کثر آیدت
راستی آری سعادت زایدت
قصه میوه و دزد در مثنوی شریف (دفتر پنجم، ص ۵۲۱) نمونه دیگری است که دزد

۱. مولانا در مواضع گوناگون در مثنوی، مقالات شمس و فیه مافیه از معانی - که آن را نامی نیست - به باران و بحر تعبیر می‌کند (عالی معانی یا وحدت = Logos) که چون از عالم جان به سوی جهان روان می‌شود، ناگزیر به ناودان ذهن و زبان فرو می‌ریزند و سپس فسرده، نقش و عبارت می‌شوند (عالی کثرت و طبیعت) او (دفتر پنجم، ۵۰۶) می‌فرماید:

ناودان بارش کند نبود بکار	آسمان شو ابر شو باران ببار
ناودان همسایه در جنگ آورد	آب باران باغ صد رنگ آورد

به مقوله جبر - در توجیه کار خود - چنگ می‌زند:

گفت از باغ خدا بندۀ خدا   گر خورد خرما که حق کردش عطا...

گفت کز چوب خدا این بندۀ اش   می‌زند بر پشت دیگر بندۀ اش...

گفت تو به کردم از جبر ای عیار   اختیارست اختیارست اختیار^۱

تمثیلهای شیطان بر درگاه رحمان (دفتر پنجم، ۵۱۹) و تفسیر ماشاءالله^۲ نیز در این ردیف است و البته به طور کامل حصه خود را در قصه دیرپای نخجیران^۳ می‌توان یافت.

۳. خرد شناسانه، و آن محال دانستن امری با عقل جزئی است، که اگر به عقل کلی

عبور نماییم و به ذوق و تجربه و کشف و شهود برسیم متن (طیعت یا شریعت) را نارسا

نمی‌بینیم و به تأویل دست نمی‌زنیم. تمثیل تسبیح موجودات در تاریخ اندیشه اسلامی -

که معركه آرا در تاریخ تفسیر و کلام و عرفان است - از این نمونه است. معتزله در این

زمینه، تسبیح فطرت را پذیرفته‌اند و برآنند که ساختمان خلقت موجودات به گونه‌ای،

است که ما را به یاد خدا می‌اندازد. مولوی بر این باور است که اگر ما متغیر وجودی

بدهیم و به ولادت ثانوی^۴ - که همان پای بر علل نهادن، حواس غیبی را به روی خود

گشودن و در یک کلمه، مرگ ارادی است - برسیم بدون کمترین تأویل تسبیح موجودات

را می‌شنویم. و کریمه «و ان من شئ الا يسبح بحمده و لكن لا تفقهون تسبیحهم»

(الاسراء، ۴۴) نیز ناظر به همین لطیفه است که نوعاً آدمیان پرده‌های پشت را نمی‌بینند و الحان غیبی را نمی‌شنوند و لذا امور (آیات در قلمرو تکوین و تشریع) را در معنای

حقیقی و اصلی خود نمی‌یابند. او در مثنوی (دفتر سوم، ۲۳۷) می‌فرماید:

۱. بحث اراده انسان (جبر و اختیار) از محورهای سه‌گانه (همراه با آیات موهم عدم عصمت و صفات پروردگار) است که در زمرة آیات متشابه یاد شده‌اند.

۲. مولانا می‌گوید: چون حاکم خداست پس او را گیر و بس، حکم از آن دیگران نیست و تأویل حق در این مورد آن است تا تو را گرم و پر امید و چست و چالاک نماید، ولی اگر این امر را تو را سرد کند و از عمل روی‌گردن - یعنی بگوییم هر چه او بخواهد می‌شود پس ما چه کاره‌ایم - این تبدیل است نه تأویل (دفتر پنجم، ۵۲۳).

۳. در مقوله عدم تعارض جهد و جذبه و کوشش و کشش و کسب و توکل (نک: دفتر اول، ۲۶).

۴. ناظر به روایت عیسوی: «لن یلچ ملکوت السموات من لم یولد مرتبین» می‌باشد (فروزانفر، ۹۶).

غلغل اجزای عالم بشنوید	از جمادی در جهان جان شوید
وسوسه تأویلها بزدایدت	فاش تسبیح جمادات آیدت
بهر بینش کردهای تأویلها	چون ندارد جان تو قندیلها
یادآور شدیم که روش مولانا در تأویل، جمع بین ظاهر و باطن است. ^۱ او در این کار در صدد است تا تأویل خود را مدلل سازد و آن با عرضه پیش فرض هایی چون عدم نفعی ظاهر الفاظ، خروج از تنگی الفاظ با کمال وجودی و حقیقی دیدن معانی الفاظ و..... می باشد. او همین نظر را در مورد نور بودن خداوند دارد (سوره نور، ۳۵) و بر آن است که نور را در مورد خداوند به معنای حقیقی باید به کار برد و در مورد دیگران با احتیاط و به گونه مجاز باید اطلاق کرد. متنهای لازمه نور دیدن خداوند تغییر وجودی خویش است.	مولوی در این مورد (دفتر سوم، ۳۰۱) می گوید:
کاصل نعمت‌هast بی شک باعها گفت نور غیب را یزدان چراغ ^۲	باغ گفتم نعمت بسی کیف را ورنه لا عین رأت چه جای باغ
در حقیقت تأویل درست نزد مولانا دعوت به دریافت اسرار امور است که با تجربه عرفانی، شهود باطنی و رؤیت درونی و قرار دادن الفاظ بر معانی حقیقی پدیدار می گردد و گرنه مواجهه با الفاظ مشترک و انجامداد بر معنای ظاهری و تمثیلی آن رهزن انسان است.	در حقیقت تأویل درست نزد مولانا دعوت به دریافت اسرار امور است که با تجربه عرفانی، شهود باطنی و رؤیت درونی و قرار دادن الفاظ بر معانی حقیقی پدیدار می گردد و گرنه مواجهه با الفاظ مشترک و انجامداد بر معنای ظاهری و تمثیلی آن رهزن انسان است.
مولانا این حقیقت را در تمثیل شراب اولیا (دفتر ششم، ۵۷۳) چنین بیان می فرماید:	مولانا این حقیقت را در تمثیل شراب اولیا (دفتر ششم، ۵۷۳) چنین بیان می فرماید:
اشتراك گبرو مؤمن در تن است پیش عارف کی بود معدوم شی	اشتراك لفظ دائم رهزن است الله الله چونکه عارف گفت می
کی تو را فهم می رحمان بود	فهم تو چون باده شیطان بود
اساساً ریشه‌های تأویل، به نوع ذهنیت، تجارب باطنی ^۳ ، پیش فرض‌ها، زمینه‌های	اساساً ریشه‌های تأویل، به نوع ذهنیت، تجارب باطنی ^۳ ، پیش فرض‌ها، زمینه‌های

۱. جمع بین تشیبه و تنزیه است که اساس اندیشه اهل معارف بالله بر آن استوار است و کتاب خدا نیز به هر دو گونه - تشیبه‌ی و تنزیه‌ی - سخن رانده است و در این کار حکمت‌های فراوان نهان است.
۲. تمثیل نور در پدیده‌شناسی ادیان، رایج‌ترین و کامل‌ترین تشیبه در بیان حقیقت مطلق است که از دیر باز در عالم اسلام نیز در این مورد آثاری تأثیف شده و تأویلهای طریف پرداخته شده است. مولانا به پیروی از غزالی - در مشکاة الانوار و نیز احیاء علوم الدین - چنین دیدگاهی را عرضه داشته است. در این مورد بنگرید به: حکمت، ۲۴۳-۲۶۱).

3. Illumination.

روحی و فکری و جهان‌شناسی^۱ افراد باز می‌گردد که اگر بتوان از تنگنای الفاظ جدا شد و از عرصهٔ پرتزاحم صورت و کثرت به فراخنای طربناک عالم معنا و وحدت بازگشت - که این هم تنها با کشاندن خویش به مرتبه بالا دست می‌دهد - به تأویل درست دست یافته‌ایم، چنانکه انبیا و اولیا و عرفان راه یافتند بدون آنکه به تأویلات نادرست و تکلف‌آمیز دست یازند.

نتیجه

تأویل دریافت باطن است و راه بردن به اشارت، با عدم نفی ظاهر و عبارت، لیکن با راه بردن به سرچشمۀ نزول الفاظ و عبارات. قطعاً این نوع تأویل از مقولهٔ تفسیر به رأی به شمار نمی‌آید، بلکه با دریدن حجابهای ظاهر و ورود به عالم قدس و اتصال روح عارف با دنیای نامرئی و غیب جهان و جهان غیب پدیدار می‌شود که البته هر دوی اینها را - تفسیر و تأویل - با استمداد از پروردگار باید یافت. مولانا در مثنوی (دفتر پنجم، ۵۲۴) این حقیقت را چنین می‌سراید:

وزکسی کاتش زده است اندر هوس	معنی قرآن ز قرآن پرس و بس
تاكه عین روح آن قرآن شده است	پیش قرآن گشته قربانی و پست
خواه روغن بوی کن خواهی تو گل ^۲	روغنه کو شد فدای گل به گل

منابع:

احمدی، بابک، ساختار و تأویل متن، شالوده‌شکنی و هرمنو تیک، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۲ش.

حافظ، شمس الدین محمد، دیوان، با تصحیح و سه مقدمه و حواشی و تکمله و کشف‌الایيات و کشف‌اللغات، به اهتمام سید ابوالقاسم انجوی شیرازی، تهران، سازمان انتشارات جاویدان، ۱۳۶۳ش.

---

1. Cosmology.

۲. مولانا یکی شدن روح انسان کامل را با قرآن و جان جهان، سبب یکی شدن اراده آنان می‌داند که به راهیابی به حقیقت کتاب خدا منتهی می‌گردد و این موضوع به دیگر زبان در حدیث «قرب نوافل» آمده است.

- حکمت، علی اصغر، امثال قرآن، تهران، بنیاد قرآن، ۱۳۶۱ش.
- زرین کوب، عبدالحسین، ارزش میراث صوفیه، تهران، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۳ش.
- همو، بحر در کوزه، تهران، انتشارات محمدعلی علمی، ۱۳۶۷ش.
- فروزانفر، بدیع الزمان، احادیث مثنوی، تهران، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۰ش.
- محمدخانی، علی اصغر، نامه شهیدی، چاپ اول، تهران، چاپخانه وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۴ش.
- مولوی، جلال الدین محمد، مثنوی شریف، تهران، کتابفروشی اسلامیه، بی‌تا.
- ناصرخسرو، حمید الدین، دیوان اشعار، به اهتمام و تصحیح مجتبی مینوی و تعلیقات علی اکبر دهخدا، تهران، دنیای کتاب، بی‌تا.
- نصر، سید حسین، معارف اسلامی در جهان معاصر، تهران، شرکت سهامی کتابهای جیبی، ۱۳۷۱ش.